

Families: in alle staten?¹

Pearl A. Dykstra

Rede uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt van hoogleraar Empirische Sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op 27 januari 2012

**Mijnheer de Rector Magnificus,
Dames en heren,**

Families staan nu volop in de wetenschappelijke belangstelling. Dat is niet altijd zo geweest (De Hoog, 2003). Weliswaar zijn in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw verschillende hoogleraren gezinssociologie in Nederland benoemd, maar hun leerstoelgroepen zijn enkele decennia daarna ter ziele gegaan. Universitaire bezuinigingen, maar ook verminderde belangstelling onder onderzoekers zijn daaraan debet geweest.

In 1996 constateerde de Sociaal-Wetenschappelijke Raad dat de wetenschappelijke kennis over gezinnen en families was achtergebleven bij demografische en maatschappelijke ontwikkelingen. Hun rapport *Nieuwe perspectieven voor de gezinssociologie* (Sociaal-Wetenschappelijke Raad, 1996) is een effectieve katalysator geweest: investeringen in data-verzamelingen zijn gedaan, nieuwe hoogleraren zijn aangesteld en het programma 'De bindende kracht van familierelaties' van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek is succesvol uitgevoerd.

Toen ik in 2003 mijn oratie aan de Universiteit Utrecht hield (Dykstra, 2003), waren de investeringen in onderzoek naar families net in gang gezet. Het veldwerk voor de eerste ronde van het grote onderzoek naar familiebanden in Nederland, de *Netherlands Kinship Panel Study* (NKPS, een onderzoek waaraan ik leiding geef), werd toen uitgevoerd. De eerste gegevens zijn in de zomer van 2004 beschikbaar gekomen voor onder-

zoekers. Inmiddels zijn er drie dataverzamelingen rondes geweest en zijn er op basis van NKPS-gegevens 22 proefschriften geschreven en tegen de 150 wetenschappelijke artikelen, hoofdstukken en boeken verschenen.

De titel van mijn huidige oratie herbergt een vraag, namelijk of families in alle staten zijn. Deze vraag zal ik op twee manieren beantwoorden: (a) door Nederlandse families in het licht van maatschappelijke ontwikkelingen te bezien, en (b) door Nederlandse families in een internationaal vergelijkend perspectief te bezien. Hierbij richt ik me op intergenerationele familierelaties, de relaties tussen kinderen, ouders en grootouders.

175

Nederlandse families niet in rep en roer

In kringen van media en politiek, maar ook in gesprekken van alledag, laat men zich vaak ongunstig uit over families. Culturele ontwikkelingen – zoals individualisering, secularisering en toenemende etnische diversiteit – en structurele ontwikkelingen, zoals de opbouw en latere renovatie van de verzorgingsstaat, onderwijsexpansie en flexibilisering van arbeid, zouden negatieve gevolgen hebben voor het functioneren van families. Uit NKPS-onderzoek blijkt echter dat de werkelijkheid anders is dan vaak wordt gedacht. Nederlandse families bevinden zich niet in een zorgwekkende toestand. Er is veel contact en veel onderlinge steun en de kwaliteit van familierelaties is in het algemeen goed (Kalmijn & Dykstra, 2005; Knijn & Liefbroer, 2006; Komter & Knijn, 2006). Jongvolwassenen houden, nadat zij het ouderlijke huis hebben verlaten, frequent contact met hun ouders (Bucx, Van Wel, Knijn & Hagendoorn, 2008). De gedachte dat het nu vaker voorkomt dan vroeger dat kinderen in een eenoudergezin opgroeien, is een historische misvatting (Van Gaalen & Van Poppel, 2009). De veronderstelling dat het buitenshuis werken van de vrouw ten koste gaat van de zorg die zij haar familie biedt, vindt geen steun in de data (Van der Meer & Mulder, 2007). Ik kan veel meer voorbeelden noemen, maar beperk me omwille van de tijd.

Resultaten van de *Netherlands Kinship Panel Study*, die laten zien dat de grote meerderheid van de bevolking kiest voor een betrekkelijk traditioneel bestaan, zijn uitgebreid en bij herhaling door de media gememooreerd.² De diversiteit in familierelaties neemt weliswaar toe, maar lang niet zo sterk als populaire denkbeelden hebben gesuggereerd (Dykstra & Komter, 2006). Nederlandse families zijn niet in rep en roer. Dus, de eerste manier om de vraag te beantwoorden of families in alle staten zijn is 'nee'.

De tweede manier om de vraag uit de titel te beantwoorden vergt meer tijd. Hoe zijn families in Europese staten eraan toe? Ik zal drie contexten daarbij betrekken: beleid, sociaal-economische omstandigheden en cultureel klimaat.

Beleidscontext structureert intergenerationele familierelaties

176

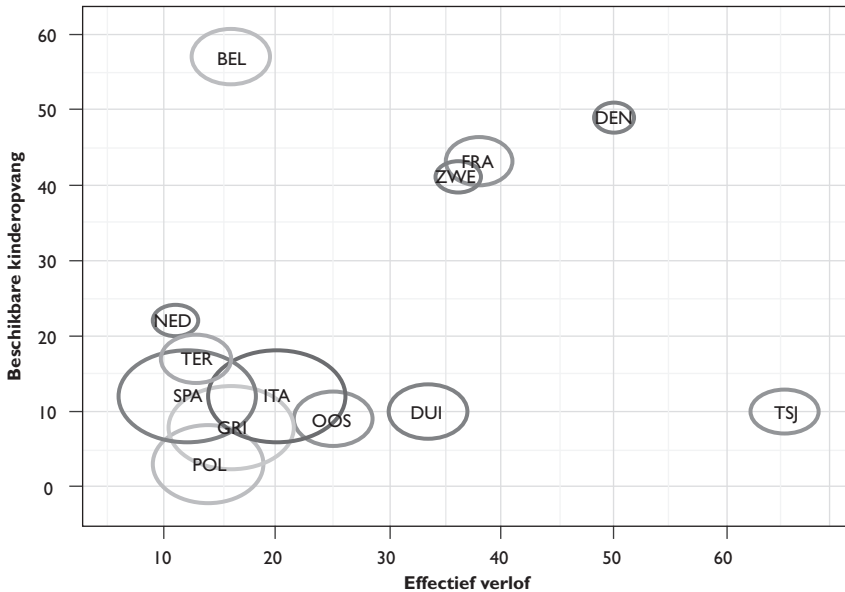
De hernieuwde wetenschappelijke belangstelling voor families is aangewakkerd door demografische veranderingen, zoals de verlenging van de levensduur, het afnemende kindertal en de toegenomen broosheid van partnerrelaties, en beleidsvragen rondom de kosten van de welvaartsstaat. Intergenerationele uitwisselingen – de financiële, praktische en emotionele steun die volwassen kinderen en ouders elkaar geven – vormen een van de centrale vlakken waar families en socialezekerheidsarrangementen elkaar raken.

In alle ontwikkelde landen wordt de verantwoordelijkheid voor de zorg voor en de financiële ondersteuning van jong en oud op de een of andere manier gedeeld tussen families en de overheid (Kohli, Albertini & Künemund, 2010). Afhankelijkheden in families – tussen oudere en jongere generaties en tussen mannen en vrouwen – worden gecreëerd en bestendigd of juist verlicht door de juridische en beleidsvoorzieningen in een bepaald land. Wetten definiëren de rechten en plichten die generaties en seksen ten opzichte van elkaar hebben, terwijl beleidsmaatregelen (of het gebrek daaraan) bepaalde familiepatronen en -praktijken belonen of ontmoedigen.

Zorg door grootouders

Laat ik een voorbeeld geven van de wijze waarop publieke arrangementen intergenerationele familierelaties structureren. Het voorbeeld betreft grootouderschap (zie figuur 1, ontleend aan Aassve, Arpino, Bordone, Hagestad & Herlofson, 2011). De figuur toont, voor een aantal Europese landen, de kans dat grootouders dagelijks zorgen voor een kleinkind van een werkende dochter.³ Een grotere cirkel in de figuur betekent een grotere kans op zorgverlening door grootouders. De cirkels zijn vooral groot voor Italië, Griekenland, Spanje en Polen. De positie van de cirkel wordt bepaald door de beschikbaarheid van gesubsidieerde kinderopvang en de riantheid van ouderschapsverlof. België scoort het hoogst wat betreft de beschikbare kinderopvang, Tsjechië wat betreft verlofregelingen, terwijl Denemarken veel van beide type regelingen heeft. Duidelijk is dat de grootste cirkels landen betreffen waar de voorzieningen het minst overvloedig zijn, dus waar de beschikbaarheid van kinderopvang gering is en/of waar de ouderschapsverlofregelingen beperkt zijn. Grootouders verlenen dagelijkse zorg – als er weinig publieke arrangementen zijn die de combinatie van betaald werk en ouderschapstaken vergemakkelijken. Hoe is de situatie in Nederland? De figuur laat zien dat ons ouderschapsverlof in vergelijking met andere landen niet riant is en dat de beschikbaarheid van kinderopvang ook aan de lage kant is. De kleine cirkel duidt erop dat weinig Nederlandse grootouders dagelijks voor hun kleinkinderen zorgen. Het lage aandeel voltijds werkende moeders (Jans-

Figuur 1 Voorspelde kans dat grootouders dagelijks zorgen voor een kind van een werkende dochter naar niveau van voorzieningen, geselecteerde Europese landen, 2006-2007

Bron: Aassve et al., 2011

sen & Portegijs, 2011) ligt hieraan mede ten grondslag. Overigens, als een minder frequent criterium wordt gehanteerd, bijvoorbeeld of betrokkenen in de afgelopen twaalf maanden op kleinkinderen hebben gepast, dan scoren Nederlandse grootouders binnen Europa heel hoog (Hank & Buber, 2009). Nederlandse grootouders fungeren eerder als achterwacht dan als vaste kracht in wat wel eens een ‘chronische nood situatie’ (Herlofson & Hagestad, 2012) van de jongere generatie is genoemd.

De zorg die grootouders geven, kan worden gezien als een streven om de levenskansen van de middengeneratie (de volwassen zoons en dochters) te vergroten (Herlofson & Hagestad, 2012; Leira, Tobío & Trifiletti, 2005). De hulp die de middengeneratie bij de opvang van hun kinderen ontvangt, stelt hen in staat om te investeren in een carrière en om hun maatschappelijke positie te verbeteren. Maar grootouders doen meer dan oppassen. Wat ze doen, heeft ook een vormende betekenis. Naast een impliciete emotionele betrokkenheid die liefde en toewijding uitdrukt, is er de ontwikkeling van sociale identiteit via de overdracht van familiewaarden (Colclough, Ghezzi, Capello & Lorenzini, 2010).

Grootouders zijn pas recent ‘ontdekt’ in de sociale wetenschappen. In een redactioneel commentaar in het *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie* in 1997 werd gesproken over een stiefmoederlijke bedeling van groot-

ouderschap in de Nederlandse wetenschappelijke literatuur. Het aantal publicaties was toen op één hand te tellen (Oppelaar & Dykstra, 2004). Inmiddels is het inzicht gekomen dat het interessant is om grootouderschap te bestuderen. Niet alleen fungeren grootouders als belangrijke schakel in de informele kinderopvang (Portegijs, Cloïn, Ooms & Eggink, 2006), maar ook blijkt dat grootouderschap de uittreding uit de arbeidsmarkt versnelt (Van Bavel & De Winter, 2011). Een samenhang is aangetoond tussen grootouderschap en kindertal: de beslissing om kinderen te krijgen wordt eerder genomen als steun van grootouders beschikbaar is (Hank & Kreyenfeld, 2003; Kaptijn, Thomese, Van Tilburg & Liefbroer, 2010). De aandacht voor grootouders als verleners van steun aan jongere generaties past bij een visie van ouderen als sociale hulpbron, een visie die sinds de jaren tachtig steeds meer opgeld doet. Deze is terug te vinden in de benaming van 2012 als het Europese jaar voor actief ouder worden en de solidariteit tussen generaties.⁴

Zorg en hulp van volwassen kinderen

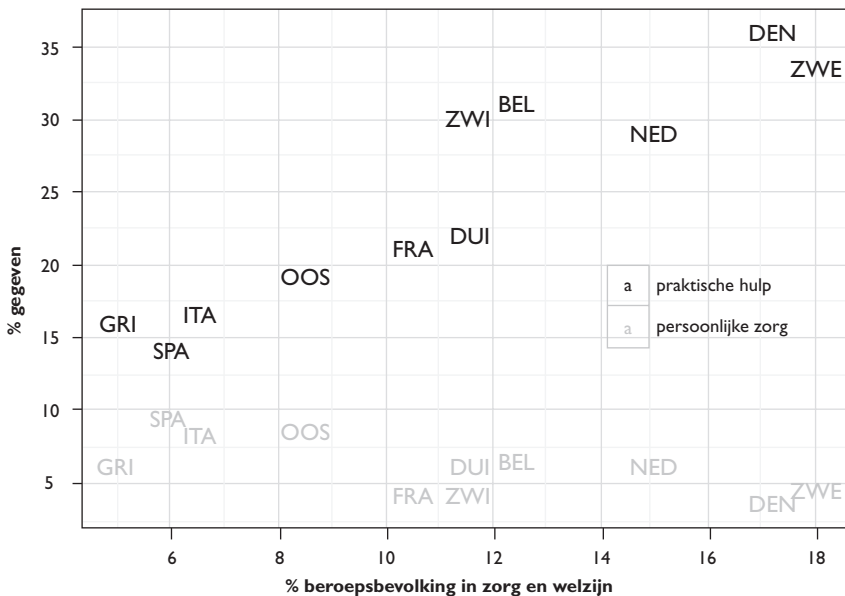
Hiervoor refereerde ik aan zorg verleend door de oudere generatie aan de jongere generaties in de familie. Nu wil ik ingaan op de zorg en hulp die volwassen kinderen verlenen aan hun bejaarde ouders, in samenhang met publieke arrangementen.

Het is niet ongebruikelijk om zorgelijk te doen over de zorg voor ouderen. Een welbekende redenering is: overheidszorg is duur en met de komst van nog meer ouderen zullen de kosten alleen maar toenemen. Een andere redenering is (zie bijvoorbeeld Etzioni, 1993; Wolfe, 1989): overheidszorg verdringt de informele zorg (de zorg die familieleden en vrijwilligers geven) en dat heeft tot gevolg dat de sociale cohesie in onze samenleving verzwakt, omdat wederzijdse verplichtingen afnemen. In de literatuur spreekt men van de verdringingshypothese (*crowding out*).

De resultaten van landenvergelijkend Europees onderzoek bieden geen steun voor de verdringingshypothese. Herhaaldelijk blijkt dat het niveau van de informele zorg aan ouderen in genereuze welvaartsstaten (zoals Noorwegen of Nederland) niet lager is dan dat in minder genereuze welvaartsstaten (zoals Spanje of Italië). Onderzoekresultaten tonen steeds aan dat genereuze welvaartsarrangementen zelfs complementair zijn aan de hulp die familieleden bieden in plaats van een substituuut ervoor zijn (Daatland & Lowenstein, 2005; Künemund & Rein, 1999; Litwin & Attias-Donfut, 2009; Motel-Klingebiel, Tesch-Römer & Von Konratowitz, 2005). Publieke zorg blijkt de betrokkenheid van de familie te vergroten (*crowding in*) omdat die specialisatie mogelijk maakt. Wanneer gesubsidieerde beroepskrachten de complexe, planbare en intensieve zorg overnemen, hebben familieleden meer ruimte om spontane en niet-technische hulp te bieden (Bonsang, 2009; Brandt, Haberkern & Szydlik, 2009).

Figuur 2 (gebaseerd op Brandt et al., 2009) laat zien dat overheidszorg de mogelijkheden van volwassen (50-plus) kinderen vergroot om ouders bij te staan en de noodzaak vermindert om verplegende of verzorgende taken op zich te nemen.⁵ Als indicator voor overheidszorg is het aandeel van de beroepsbevolking dat werkzaam is in de zorg- en welzijnssector genomen. In de figuur is te zien dat 50-plussers vaker *praktische hulp* geven aan hun ouders in landen waar de zorg- en welzijnssector relatief omvangrijk is, zoals bijvoorbeeld in Nederland, Denemarken en Zweden. 'Praktische hulp' betreft minimaal wekelijkse hulp bij bijvoorbeeld het huishouden, vervoer, klusjes in huis of formulieren invullen gedurende het afgelopen jaar aan uitwonende ouders. In de figuur is echter ook te zien dat 50-plussers minder vaak *persoonlijke zorg* geven aan hun ouders in landen waar er relatief veel zorg- en welzijnsvoorzieningen zijn. 'Persoonlijke zorg' betreft minimaal wekelijkse hulp bij bijvoorbeeld aankleden, baden of douchen, eten, in en uit bed stappen en naar het toilet gaan gedurende het afgelopen jaar aan uitwonende ouders. Sowieso gebeurt het vaker dat wekelijks praktische hulp wordt gegeven (tussen de 14 en 36% van de volwassen kinderen, afhankelijk van het land) dan dat wekelijks persoonlijke zorg wordt gegeven (tussen de 4 en 10% van de volwassen kinderen, afhankelijk van het land). Samenvattend: een hoger

Figuur 2 Percentage 50-plussers dat in het afgelopen jaar minimaal wekelijks praktische hulp respectievelijk persoonlijke zorg heeft gegeven aan bejaarde ouders naar beschikbaarheid van publieke voorzieningen

Bron: Brandt et al., 2009

niveau van overheidszorg gaat samen met een hoger niveau van praktische hulp aan bejaarde ouders, maar met een lager niveau van persoonlijke zorg.

180

Uit een studie van het Sociaal en Cultureel Planbureau naar informele helpers van tehuisbewoners in Nederland (Timmermans & Pommer, 2008) blijkt opnieuw dat het een misvatting is om te veronderstellen dat de familie zich terugtrekt als publieke zorg wordt ingeroepen. Volwassen kinderen nemen in tehuizen aardig wat zorgtaken voor hun rekening. De zorg die door familieleden wordt verleend, houdt niet op bij het inroepen van de thuiszorg of de verhuizing naar het verzorgingshuis. Meer algemeen zien we dat in landen waar de publieke zorg genereus is volwassen kinderen als een belangrijke intermediair fungeren tussen de oudere en de institutionele zorg (Segalen, 2010).

Drie patronen

In het kader van MULTILINKS (Dykstra, 2011), een onderzoek gefinancierd door het zevende kaderprogramma van de Europese Commissie, zijn recentelijk drie patronen in juridische regelingen en beleidsvoorzieningen geïdentificeerd die inzicht geven in de verdeling tussen familie en staat wat betreft de verantwoordelijkheden voor jong en oud (Saraceno, 2010; Saraceno & Keck, 2010).⁶ Gekeken is naar zorg voor kinderen, financiële ondersteuning van kinderen, zorg voor kwetsbare ouderen en financiële ondersteuning van ouderen. De identificatie van de drie patronen bouwt voort op het werk van onder anderen Esping-Andersen (1999), Korpi (2000), Leitner (2003) en Bettio & Plantenga (2004). Deze patronen van intergenerationele beleidsarrangementen onderscheiden de mate waarin land-specifieke institutionele kaders afhankelijkheden binnen families afdwingen, ondersteunen of verlichten.

Het eerste patroon is *familialisme bij ontstentenis*: er zijn van overheidswege weinig of geen alternatieven voor zorg en financiële ondersteuning door de familie. Het tweede patroon is *ondersteund familialisme*: er is beleid, meestal in de vorm van financiële overdrachten, die families ondersteunt om te voorzien in hun financiële en zorgverplichtingen. Het derde patroon is *defamilialisering*: financiële en zorgbehoeften worden ten dele vervuld via publieke voorzieningen (diensten, basisinkomen, pensioenen).

De drie patronen in juridische regelingen en beleidsvoorzieningen gaan verder dan een dichotomie van publieke versus private verantwoordelijkheden. Ze maken inzichtelijk dat publieke arrangementen het aangaan van zorgtaken door familieleden kunnen stimuleren, maar tegelijkertijd ook familiale zorgtaken kunnen verlichten. Een verlotquotum⁷ voor vaders bijvoorbeeld ondersteunt de zorgende rol van mannen (familialisering), maar draagt ook bij aan een betere verdeling van

ouderschapstaken tussen de seksen (verlichting van de zorgtaken van de moeder; Brandth & Kvande, 2009). Thuiszorg, dagopvang en institutionele woonvoorzieningen voor kwetsbare ouderen vormen ten dele een substituut voor zorg verleend door de familie. Datzelfde gebeurt wanneer financiële vergoedingen alleen mogen worden ingezet voor het formeel inhuren van dienstverleners. Niet-geoormerkte financiële vergoedingen ondersteunen familie­zorg (omdat ze een compensatie bieden voor verrichte inspanningen), maar stimuleren ook een toevlucht tot de informele markt, zoals momenteel gebruikelijk is in een aantal Zuid-Europese landen. In Italië bijvoorbeeld zien we dat een groot aantal families migranten in dienst neemt om zorg te verlenen aan oudere familieleden (Da Roit, 2007; Lyon & Glucksmann, 2008).

Juridische regelingen en beleidsvoorzieningen rond families zijn niet neutraal. Ze creëren afhankelijkheden die de autonomie van mensen inperken, kunnen de keuze om intergenerationale verplichtingen aan te gaan vergemakkelijken, maar kunnen ook economische zelfstandigheid via participatie op de arbeidsmarkt bevorderen (Leira, 2002; Saraceno, 2010). Een belangrijke overweging is of de overheid, bij de ondersteuning van families met zorgbehoeften, diensten zou moeten aanbieden dan wel financiële overdrachten zou moeten regelen, of een combinatie van beide. Wanneer een publieke voorziening in natura of in geld wordt geboden bijvoorbeeld, dan ligt de afweging om zorg in te kopen dan wel het geld te behouden voor het gezinsbudget en de zorg zelf te verlenen anders voor families in verschillende sociaal-economische omstandigheden (Saraceno, 2010). De keuze om thuis te blijven om zorg te verlenen zal vermoedelijk eerder worden gemaakt door mensen (in de praktijk: vrouwen) met beperkte mogelijkheden op de arbeidsmarkt. Het gevolg zou een verdere vermindering van arbeidsmarktperspectieven kunnen zijn en een vergroting van de kans op armoede op latere leeftijd vanwege een onvolledig pensioen. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of deze veronderstellingen kloppen.

Sociaal-economische context structureert intergenerationale familierelaties

Ieder land heeft zijn eigen specifieke erfenis van sociale-zekerheidsarrangementen en sociaal-economische ontwikkelingen, die beide onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden (Van der Veen, Yerkes & Achterberg, 2012). Een onbeantwoorde vraag is of sociaal-economische omstandigheden bepaalde familiepatronen afdwingen dan wel faciliteren. Volgens familiesociologen uit het midden van de vorige eeuw was het kerngezin als zelfvoorzienende eenheid bij uitstek geschikt om tegemoet te komen aan de mobiliteitseisen van geïndustrialiseerde samenlevingen

(zie bijvoorbeeld Parsons, 1943). De grootfamilie, waar familieleden van verschillende generaties het huishouden delen of in ieder geval vlak bij elkaar in de buurt wonen, paste het beste bij agrarische samenlevingen, waar mensen hun eigen productieve kapitaal bezitten en aan hun kinderen doorgeven.

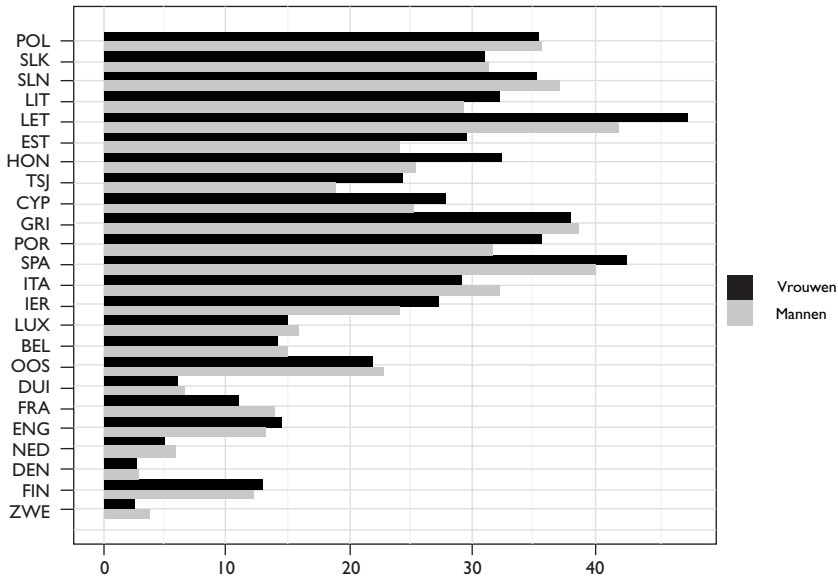
Het samenspel van sociaal-economische omstandigheden en intergenerationele familierelaties is bijvoorbeeld zichtbaar in landenverschillen in het aandeel volwassenen dat samenwoont met hun ouders. Binnen Europa komt intergenerationeel samenwonen het vaakst voor in landen met een relatief omvangrijke agrarische sector en waar er relatief veel armoede is (Billari, 2004; Hank, 2007; Iacovou & Skew, 2011; Saraceno, 2008; Tomassini, Glaser, Wolf, Broese van Groenou, & Grundy, 2004). Zoals figuur 3 (gebaseerd op Iacovou & Skew, 2010) laat zien, is intergenerationeel samenwonen vooral gebruikelijk in Polen, Slovenië, Letland, Griekenland, Portugal en Spanje. In die landen woont ruim een derde van de 65-plussers met volwassen kinderen. In Nederland is intergenerationeel samenwonen ongebruikelijk: rond 5% van de 65-plussers deelt het huishouden met volwassen kinderen.

Cijfers over volwassenen die het huishouden met hun ouders delen, geven weinig inzicht in de richting van intergenerationele uitwisselingen (Cohen & Casper, 2002; Smits, Van Gaalen & Mulder, 2010; Treas & Cohen, 2007). Wie helpt wie? Evenmin geven de cijfers inzicht in de vraag wie bij wie inwoont. Wellicht hebben de volwassen kinderen hun hulpbehoevende ouders in huis genomen om hen te kunnen verzorgen. Mogelijk is ook dat de volwassen kinderen nooit het ouderlijke huis hebben verlaten, of dat ze zijn teruggekeerd vanwege tegenslagen op de huwelijks- of arbeidsmarkt (Mitchell, 2005).

De gebruikelijke verklaring is dat een combinatie van economische noodzaak en een beperkt woningaanbod ten grondslag liggen aan intergenerationeel samenwonen (Kobrin, 1976; Ruggles, 2007; Therborn, 2004). Een te laag persoonlijk inkomen vormt een beletsel om een zelfstandig huishouden te onderhouden. Een gebrek aan betaalbare en geschikte woonruimte zorgt ervoor dat jongeren thuis blijven wonen, terwijl een gebrek aan toegankelijke publieke zorgvoorzieningen ertoe bijdraagt dat hulpbehoevende ouderen noodgedwongen bij hun kinderen gaan inwonen. De veronderstelling is dat individuen *privacy* kopen als de omstandigheden dat toelaten. Ouders en volwassen kinderen gaan zelfstandig van elkaar wonen als er voldoende financiële middelen zijn en als de woningmarkt daartoe de mogelijkheden biedt.

Volgens de gebruikelijke verklaring is intergenerationeel samenwonen een vorm van verborgen armoede (Robila, 2004). Een centrale gedachte is ook dat ouders en volwassen kinderen bij voorkeur niet onder één dak wonen. Uit recent onderzoek blijkt echter dat woonvoor-

Figuur 3 Percentage 65-plussers dat met volwassen kinderen woont, EU-25, 2007

Bron: Iacovou & Skew, 2010

keuren per land kunnen verschillen. In Italië willen ouders het liefst dat hun kinderen zo lang mogelijk thuisblijven. Welvarende ouders zouden hun kinderen ‘omkopen’ om thuis te blijven wonen. Ze bieden comfort in ruil voor de aanwezigheid van kinderen thuis (Manacorda & Moretti, 2006). In Japan wordt er veel waarde aan gehecht dat zoons voor hun bejaarde ouders zorgen (Takagi & Silverstein, 2006). De kans op intergenerationeel samenwonen blijkt in dat land vooral hoog te zijn als de ouders een betere sociaal-economische positie hebben dan hun gehuwde zoons (Takagi & Silverstein, 2011). Ouders zouden hun sterkere positie gebruiken om trouw (*filial piety*) bij de jongere generatie af te dwingen. Door te spreken over verschillen in woonvoorkeuren raak ik aan culturele invloeden op intergenerationele uitwisselingen – een thema waarop ik later terugkom.

Nederlanders zijn in het algemeen wars van het idee dat twee generaties volwassenen met elkaar gaan samenwonen. Rond 90% van de bevolking is het bijvoorbeeld oneens met de stelling ‘Als ouders bejaard zijn, moeten ze bij hun kinderen kunnen inwonen’ (Liefbroer & Mulder, 2006). Een zelfstandige woning voor jongere en voor oudere generaties is de norm – zichtbaar in het overheidsbeleid. Ik breng de HAT-eenheden uit de jaren tachtig van de vorige eeuw in herinnering. In de *Nota Huisvesting Alleenstaanden en Tweepersoonshuishoudens* uit 1975 werd aan jongeren vanaf 18 jaar het recht op zelfstandige huisvesting toegekend. In de

periode 1975-1985 werden 75.000 betaalbare, gesubsidieerde woningen gebouwd om het zelfstandig wonen voor jongeren mogelijk te maken (Kullberg, 2010). Voor de ouderenhuisvesting ga ik verder terug in de tijd. In 1945 besloot de hoofdinspecteur van de Volkshuisvesting om de ouderenhuisvesting als een afzonderlijk thema te agenderen (Mens & Wagenaar, 2009). Vanaf dat moment werd woningbouw specifiek toegesneden op de groep ouderen opgenomen in de bredere plannen om de woningnood te overwinnen en om functioneel gezonde steden te scheppen. Sinds de jaren negentig zijn op kleine schaal nieuwe vormen van meergeneratiebewoning ontwikkeld, zoals mobiele mantelzorgunits en kangoeroecombinaties. De meergeneratiewoningen vormen vooralsnog een marginaal verschijnsel (Kullberg, 2010).

Culturele context structureert intergenerationele familie-relaties

De overheid heeft van oudsher belang bij goed functionerende families (Goode, 2003). Om die reden wordt in wetgeving vastgelegd welke relatievormen worden erkend en wat de rechten en plichten van familieleden ten opzichte van elkaar zijn. Landen verschillen in hun opvattingen over wat 'juiste' familierelaties zijn (Viazzo, 2010a). Vandaar dat ik naast een beschouwing over sociale-zekerheidsarrangementen en economische omstandigheden, aandacht besteed aan culturele variatie. Hierbij moet worden opgemerkt dat het niet eenvoudig is om na te gaan of beleidsmaatregelen de geleefde werkelijkheid van familierelaties bepalen of dat ze een reactie zijn op lang bestaande culturele tradities. Ik beschouw de culturele context als een normatief kader dat in gedrag zichtbaar wordt (cf. Viazzo, 2010b).

Historici en demografen bieden boeiende beschrijvingen van blijvende verschillen in familiepatronen tussen Europese regio's (Billari, 2005; Reher, 1998; Therborn, 2004). Die blijvende verschillen worden gezien als oorzaak voor maar ook als gevolg van verschillen in culturele waardenoriëntaties (Lesthaeghe & Meekers, 1986; Viazzo, 2010b). Collectivistische normen zijn meer kenmerkend voor Zuid- en Oost-Europa, terwijl individualistische normen meer kenmerkend zijn voor Noord- en West-Europa (zie ook Höllinger & Haller, 1990; Kalmijn & Saraceno, 2008). De collectivistische oriëntatie met de dominantie van familiebanden zou voortkomen uit rooms-katholieke en islamitische invloeden, terwijl de individualistische waardenoriëntatie met de nadruk op het individu en op zelfredzaamheid haar oorsprong zou hebben in de Reformatie (Reher, 1998).

Samenhangend met de verschillen in waardenoriëntaties, zouden er verschillende verklaringsmodellen zijn voor intergenerationele uitwis-

selingen in families (Viazzo, 2010a). In Zuid- en Oost-Europa, zo wordt gesteld, volgt de steunverlening primair de principes van het ruilmodel: verleende steun is een terug- of vooruitbetaling voor diensten en persoonlijke aandacht. Uitwisselingen zijn ingebed in huidige en toekomstige reciprociteitsverplichtingen (Komter, 2005). In Noord- en West-Europa, zo wordt gesteld, volgt de steunverlening primair de principes van het altruïstische model: steun wordt verleend aan de meest behoeftigen, onafhankelijk van reeds ontvangen of verwachte uitwisselingen.⁸ Uiteindelijk, zo is de gedachte, zouden intergenerationele uitwisselingen in Zuid- en Oost-Europese families sterker worden gestuurd door moreel bindende *reciprociteitsverplichtingen* (Viazzo, 2010a), terwijl *vrijwillige verplichtingen* eerder kenmerkend zouden zijn voor intergenerationele uitwisselingen in Noord- en West-Europese families (Segalen, 2010). ‘Vrijwillig’ en ‘verplicht’ lijken met elkaar in tegenspraak, maar passen bij familierelaties waar affectie en autonomie gekoesterd worden (Stuifbergen, 2011). Uiteraard maken gunstige economische omstandigheden en genereuze welvaartsarrangementen vrijwillige verplichtingen mogelijk. Materiële, beleids- en culturele omstandigheden zijn zo nauw met elkaar verweven dat ze het beste in samenhang kunnen worden bestudeerd.

Ik kom tot de tweede manier om de vraag uit de titel te beantwoorden. Huidige inzichten suggereren dat families verschillende functies vervullen in verschillende natiestaten. Die verschillende functies zijn gerelateerd aan publieke voorzieningen (of het gebrek daaraan), die de mogelijkheden structureren voor autonomie van jong en oud en voor mannen en vrouwen. De publieke voorzieningen zijn, op hun beurt, een weerspiegeling van sociaal-economische omstandigheden en cultureel klimaat. De internationale verschillen verdienen echter een nadere empirische onderbouwing. Dat brengt mij tot een onderzoeksagenda.

Onderzoeksagenda

De komende jaren wil ik graag met mijn Rotterdamse collega's onderzoek doen naar de vraag waarom volwassen kinderen en ouders elkaar helpen, en wat de implicaties van intergenerationele uitwisselingen zijn voor sociale ongelijkheid en voor individueel welbevinden. Steeds is het de bedoeling na te gaan of het antwoord op deze vraag afhangt van de beleids-, sociaal-economische en culturele contexten in Europa. De internationale vergelijkingen zullen inzichtelijk maken in hoeverre de gehanteerde theoretische modellen algemeen geldig zijn dan wel land- of regio-specifieke determinanten herbergen. Is er empirische steun voor het veronderstelde verschil wat betreft reciprociteitsverplichtingen en vrijwillige verplichtingen tussen Zuid- en Oost-Europa aan de ene kant, en Noord- en West-Europa aan de andere ene kant?

Slechts enkele studies hebben zich gericht op de vraag of verschillende verklaringen modellen ten grondslag liggen aan intergenerationele uitwisselingen in verschillende regio's (zie bijvoorbeeld Cooney & Dykstra, 2011; De Jong Gierveld, Dykstra, & Schenk, te verschijnen; Kalmijn & Saraceno, 2008). Tot voor kort ontbraken geschikte gegevens, dat wil zeggen vergelijkbare gegevens over intergenerationele familierelaties over een langere periode verzameld in verschillende Europese regio's. Via het *Gender and Generations Programme*, een onder auspiciën van de Verenigde Naties uitgevoerd programma van nationaal vergelijkbare surveys en databestanden met contextuele gegevens waarvoor de *Netherlands Kinship Panel Study* model heeft gestaan, komen geschikte gegevens beschikbaar.⁹

Met de gerichtheid op families treed ik in de voetsporen van Henny Langeveld, de eerste bekleeder van de leerstoel Empirische Sociologie aan de Erasmus Universiteit, die onderzoek deed naar ontwikkelingen rond huwelijk en gezin. Daarnaast heeft de afdeling sociologie in Rotterdam een lange traditie van onderzoek naar de bedoelde en onbedoelde effecten van beleid (Aarts, De Jong, & Van der Veen, 2002; Burgers, 2009; Engbersen, 2010; Engbersen & Van der Veen, 1992; Entzinger, 2006; Remery & Van Doorne-Huiskes, 2002; Zijderveld, 1998). Ik wil graag aansluiten bij deze traditie door het verrichten van onderzoek naar de implicaties van intergenerationele beleidsarrangementen voor de ongelijkheid tussen sociale klassen en de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Een vraag die ik zou willen onderzoeken is of financiële vergoedingen voor verleende zorg de ongelijkheid tussen vrouwen in verschillende sociale klassen sterker vergroot dan diensten in natura. Een andere vraag die ik zou willen onderzoeken is of een eenzijdig beroep op de familie inzake de zorg voor ouderen traditionele taakverdelingen versterkt, gegeven de dominante rolverdeling tussen de seksen en de loonverschillen tussen mannen en vrouwen. Een overkoepelende vraag is of landspecifieke institutionele kaders afhankelijkheden creëren die de autonomie van ouderen en jongeren en van mannen en vrouwen beperken.

Naast theoretische uitdagingen en uitdagingen voor beleidsvraagstukken, liggen hier methodologische uitdagingen. Longitudinaal en crossnationaal vergelijkend onderzoek stelt bijzondere eisen aan de kwaliteit van gegevens. De gehanteerde instrumenten moeten zo goed mogelijk over de tijd heen en tussen landen hetzelfde meten.¹⁰ Het is bijvoorbeeld onverstandig om metingen van economische status te doen aan de hand van bezittingen. Hun betekenis kan immers in de loop van de tijd veranderen. In de jaren zeventig was het bezit van een vaatwasmachine nog bijzonder, nu niet meer. Ondanks zorgvuldige voorbereidingen kan het toch gebeuren dat een internationale enquête vragen bevat die in verschillende landen verschillend worden geïnterpreteerd. In de derde ronde van het *European Social Survey* is de vraag gesteld 'Rond welke leeftijd vindt

u dat mannen (vrouwen) de middelbare leeftijd bereiken?'. Fransen noemen een veel lagere leeftijd dan ondervraagden uit alle andere landen. Het schijnt dat er in Frankrijk geen goed woord is dat deze levensfase omschrijft.¹¹ Onderzoekers moeten erop kunnen vertrouwen dat hun resultaten werkelijke verschillen weergeven en niet artefacten zijn van de methode van dataverzameling.¹² Met internationale collega's onderzoek ik manieren om de kwaliteit van data over families te verbeteren.

Uitleiding

Het is zaak af te ronden. Ik heb willen laten zien dat onderzoek naar intergenerationele uitwisselingen in families interessant is – zowel theoretisch als beleidsmatig. De *theoretische* relevantie ligt in de precisering van alternatieve verklaringen voor menselijk handelen. Wanneer wordt ons gedrag gestuurd door reciprociteitsverplichtingen en wanneer door vrijwillige verplichtingen? De *beleidsmatige* relevantie ligt in de kritische bestudering van de wijze waarop verantwoordelijkheden voor jong en oud verdeeld zijn tussen families en de overheid. Worden ongelijkheden versterkt door beleid of gereduceerd?

Ook heb ik willen laten zien dat in families jong en oud *samen* moeten worden bestudeerd. In kringen van onderzoek en beleid zijn discussies over jong en oud meestal van elkaar gescheiden, zoals bijvoorbeeld blijkt uit gehanteerde terminologie. 'Gezinsbeleid' gaat over de jongere fasen terwijl aanduidingen als 'mantelzorgondersteuning' en 'zorgverlof' over de latere fasen gaan. De scheiding van zorg en financieel beleid in jongere en oudere divisies is ongelukkig omdat die overeenkomsten tussen jong en oud negeert en voorbijgaat aan afhankelijkheden tussen generaties. Voorkomen moet worden dat een 'geknipte' visie op families domineert. Ik ben voorstander van een visie die meerdere familiegeneraties in ogenschouw neemt.

Dankwoord

Aan het einde van mijn rede gekomen, wil ik nog enkele woorden van dank uitspreken. Ik dank het College van Bestuur en het Bestuur van de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam voor mijn benoeming.

Direct daar achteraan dank ik de hoogleraren van onze afdeling Romke van der Veen, Godfried Engbersen, Han Entzinger, Dick Houtman en Jack Burgers voor het bieden van een inspirerende werkomgeving met ruimte voor theoretisch en methodisch pluralisme. Ik dank de overige collega's bij Sociologie – onderzoekers, secretariaat en onderwijsbu-

reau – voor de inzet en gedrevenheid die ze tonen om het onderwijs en onderzoek van de afdeling nog beter te maken.

Dames en heren studenten: onderwijs geven doe ik met veel plezier. Ik hoop u vooral bij te brengen hoe, dat wil zeggen met welke theorieën, gegevens en analysetechnieken, sociologische vragen het beste kunnen worden beantwoord. Ook hoop ik u te leren welke sociologische uitspraken het beste kunnen worden gedaan op basis van beschikbare gegevens.

Dames en heren promovendi en postdocs Niels Schenk, Renske Keizer, Pamala Wiepking, Babette Pouwels, Maria Fleischmann, Thijs van den Broek, Merle Zwiers en Inge Saris: het is een groot genoegen om junior wetenschappers te coachen. Ik ervaar onze samenwerking als stimulerend en verrijkend.

Een drietal vrouwen wil ik persoonlijk bedanken. Jenny Gierveld: in het Trippenhuys hangt een dubbelportret van ons bij de leermeesterleerling fotoreeks die is gemaakt in het kader van het tweehonderdjarig bestaan van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Mooi dat onze foto – de enige met twee vrouwen – daar aan de muur prijkt! Ik dank je voor het vele dat ik van je mocht leren.

Tineke Fokkema: in onze samenwerking lukt het wonderwel om beleidsgerichte vragen te vertalen naar theoretisch interessant onderzoek, vooral als de tijdsdruk hoog is. Bedankt voor de positieve energie die je weet te creëren.

Aafke Komter: met je belezenheid, onbaatzuchtigheid en wetenschappelijke creativiteit, ben je een geweldige sparringpartner, waarvoor dank! Ik verheug me op de continuering van onze samenwerking, ook na je aanstaande pensionering.

En dan kom ik bij mijn familie, te beginnen met mijn ‘brussen’, het woord voor broers en zussen dat recent door *NRC Handelsblad* als winnaar is uitgeroepen (Vriesema, 2011). Toen wij opgroeiden waren grote gezinnen zoals de onze niet uitzonderlijk. Nu onze ouders echt oud zijn, blijkt onze samenwerking zeer waardevol te zijn. Ik dank jullie daarvoor.

Papa en mama: beiden dik in de tachtig. Wat geweldig dat jullie hier zijn, met dank aan de burens. Ik prijs mij gelukkig met jullie belangstelling en

Mijn kerngezin, mijn dierbaarsten. Hans: ik dank je voor je liefde, je humor en je relativerende perspectieven. Emma en Cato: jullie zijn er een sprekend voorbeeld van dat intergenerationele uitwisselingen naar beneden én naar boven gaan. In 2003 zei ik dat jullie – met Hans – het beste zijn dat me ooit is overkomen. Ik blijf bij die uitspraak!

Ik heb gezegd.

Noten

1. Met dank aan Renske Keizer voor het verzinnen van de titel, aan Niels Schenk voor het opmaken van de figuren, en aan Thijs van den Broek, Hans Kleipool, Aafke Komter, Babette Pouwels en Niels Schenk voor hun constructieve opmerkingen bij een eerdere versie van de rede.
2. Zie www.nkps.nl voor mediaberichten en voor nadere informatie over de NKPS. Zie ook de tentoonstelling *Familie* in het Schielandhuis, Historisch Museum Rotterdam (20 december 2011 tot 9 september 2012), waar statistieken die mede zijn gebaseerd op de NKPS de achtergrond vormen en zijn weergegeven als behang aan de muren. <http://www.hmr.rotterdam.nl/hetschielandshuis/tentoonstellingen/actueel/2780-familie.php>
3. Gegevens over het zorgen door grootouders zijn afkomstig van de tweede ronde van SHARE, het *Survey Health, Ageing and Retirement in Europe*, gehouden tussen 2006 en 2007. De beleidsindicatoren, die voor alle EU-27 landen plus Georgië, Rusland en Noorwegen zijn geharmoniseerd, zijn ontwikkeld in het kader van MULTILINKS (Dykstra, 2011), een onderzoek gefinancierd door het zevende kaderprogramma van de Europese Commissie (voor informatie over de database zie Keck, Hessel & Saraceno, 2009). De beschikbaarheid van kinderopvang betreft het percentage van de kinderen onder de drie waarvoor een gesubsidieerde plaats beschikbaar is. Het effectieve verlot is de duur van het betaalde ouderschapsverlof vermenigvuldigd met het niveau van de vergoeding voor dat verlot.
4. Zie <http://europa.eu/ey2012/> voor meer informatie over het Europese jaar.
5. Gegevens over de zorg- en welzijnssector zijn afkomstig van de 2003 *Labour Force Statistics* van de *Organisation for Economic Co-operation and Development* (OECD), die gebruik maakt van de *International Standard Industrial Classification of All Economic Activities* (ISIC). Gegevens over het verlenen van hulp en zorg aan ouders zijn afkomstig van de eerste ronde van SHARE, gehouden in 2004.
6. Zie www.multilinks-project.eu voor meer informatie over MULTILINKS.
7. Het betreft een regeling waarbij het verlot niet overgeheveld kan worden naar de moeder. Als vaders dit verlot niet opnemen, dan zijn ze het kwijt.
8. De Beer en Koster (2009) maken een vergelijkbaar onderscheid. Zij schrijven over eenzijdige solidariteit (een ander helpen zonder iets terug te verwachten) en tweezijdige solidariteit (een ander helpen in de verwachting iets terug te krijgen).
9. Zie www.ggp-i.org voor meer informatie over het GGP.
10. Met dank aan Joop Hox en Aat Liefbroer voor de praktijkvoorbeelden.
11. De tekst van de vraag in de Franse versie was: "Et à quel âge environ diriez-vous qu'un homme (une femme) atteint la force de l'âge?" Voor de volledige Franstalige vragenlijst zie: <http://ess.nsd.uib.no/ess/round3/fieldwork/France>.
12. Surveys en diepte-interviews zijn bij uitstek de methoden van dataverzameling voor sociologen. Lage responspercentages vormen echter een ernstig probleem (De Leeuw & Hox, 1998; Stoop, 2005). Mensen zien het niet langer als een eer om gevraagd te worden naar hun opvattingen, maar als zonde van hun tijd of als een ongewenste inmenging in hun leven. In recente beschouwingen over de problemen rondom surveys en diepte-interviews als onderzoeksmethoden spreken Britse sociologen over de 'komende crisis van de empirische sociologie' (Savage & Burrows, 2007; 2009). Procedures moeten worden ontwikkeld om nonrespons en uitval zo laag mogelijk te doen zijn. Ook is inzicht nodig in mogelijke selectiviteit van nonrespons en uitval. Een aanvullend probleem is dat dataverzameling met behulp van professionele en getrainde interviewers – voorwaarden voor kwalitatief goede data – een dure aangelegenheid is. Gegeven beperkte financi-

ele middelen wordt de noodzaak steeds groter om te kiezen voor andere manieren van dataverzameling, zoals schriftelijke zelf-invullijsten, telefonische interviews en vragenlijsten die via het web worden ingevuld. Ook hier speelt de vraag of de wijze van dataverzameling van invloed is op de kwaliteit van de verkregen data. Gestreefd moet worden naar het verkrijgen van data van zo hoog mogelijke kwaliteit tegen zo laag mogelijk kosten. De afdeling Sociologie van de EUR participeert in een zogenaamde *Design Study for Research Infrastructures* binnen het Zevende Kaderprogramma van de Europese Commissie waarin we de kwaliteit van de metingen en de kosteneffectiviteit van de dataverzameling van het *Gender and Generations Programme* analyseren en aanbevelingen doen voor verbeteringen. Zie www.ggp-i.org voor meer informatie.

Literatuur

- Aarts, L. J. M., P.R. de Jong & R. J. van der Veen (2002). *Met de beste bedoelingen. Wao 1975-1999: Trends, onderzoek en beleid*. Den Haag: Elsevier.
- Aassve, A., B. Arpino, V. Bordone, in samenwerking met G. Hagestad & K. Herlofson (2011). *Grandparents in Europe: A reserve army or a daily support? The effect of policies*. Paper presented at the final meeting of Multilinks, February 11, Rotterdam. <http://www.multilinks-project.eu/info/papers>
- Bavel, J. van & T. de Winter (2011). Becoming a grandparent and early retirement in Europe. *TransEurope Working Paper*, 28.
- Beer, J. de & F. Koster (2009). *Sticking together or falling apart: Solidarity in an era of individualization and globalization*. Solidarity and identity. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bettio, F. & J. Plantenga (2004). Comparing care regimes in Europe. *Feminist Economics*, 10, 85-113.
- Billari, F.C. (2004). Becoming an adult in Europe: A macro (/micro)-demographic perspective. *Demographic Research, Special Collection*, 3, 16-44.
- Billari, F.C. (2005). Partnership, childbearing and parenting: Trends of the 1990s. In UNECE/UNFPA, *The new demographic regime: Population challenges and policy responses* (pp. 63-94). Geneva: United Nations.
- Bonsang, E. (2009). Does informal care from children to their elderly parents substitute for formal care in Europe? *Journal of Health Economics*, 28, 143-54.
- Brandt, M., K. Haberkern, M. Szydlik (2009). Intergenerational help and care in Europe. *European Sociological Review*, 25, 585-601.
- Brandth, B. & E.K vande (2009). Gendered or gender-neutral care politics for fathers? *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 624, 177-189.
- Bucx, F., F. van Wel, T. Knijn & L. Hagendoorn (2008). Intergenerational contact and the life course status of young adult children. *Journal of Marriage and Family*, 70, 133-156.

- Burgers, J.P.L. (2009). Changing society by rebuilding neighbourhoods. On the effects of restructuring deprived urban areas: Experiences from the Netherlands. In K. de Boyser, C. Dewilde, D. Dierckx & J. Friedrichs (eds.), *Between the social and the spatial: Exploring the multiple dimensions of poverty and social exclusion* (pp. 133-149). Farnham, UK: Ashgate.
- Cohen, P.N. & L.M. Casper (2002). In whose home? Multigenerational families in the United States, 1998-2000. *Sociological Perspectives*, 45, 1-20.
- Colclough, N., C. Capello, S. Ghezzi & C. Lorenzini (2010). Three Italian localities. In P. Heady & P. Schweizer (eds.), *Family, kinship and state in contemporary Europe. Vol. 2. The view from below: Nineteen localities* (pp. 269-329). Frankfurt: Campus.
- Cooney, T.M. & P.A. Dykstra (2011). Family obligations and support behaviour: A United States-Netherlands Comparison. *Ageing & Society*, 31, 1026-1050.
- Daatland, S.O. & A. Lowenstein (2005). Intergenerational solidarity and the family-welfare state balance. *European Journal of Ageing*, 2, 174-182.
- Da Roit, B. (2007). Changing intergenerational solidarities within families in a Mediterranean welfare state: Elderly care in Italy. *Current Sociology*, 55, 251-69.
- Diesfeldt, H.F.A. (1999). Grootouders in de gerontologie: Stiefmoederlijk bedeed? *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, 30, 3-4.
- Dykstra, P.A. (2003). *Het zit in de familie*. Oratie ter gelegenheid van de aanvaarding van de leerstoel Verwantschapsdemografie aan de Universiteit Utrecht, 29 oktober. [gepubliceerd in *Bevolking en Gezin*, 2004, 33, 3-28].
- Dykstra, P.A. (2011). *Key findings from the multilinks research programme*. Deliverable 6.1 for the FP-7 funded project "How demographic changes shape intergenerational solidarity, well-being, and social integration: A multilinks framework". http://www.multilinks-project.eu/uploads/papers/0000/0049/Multilinks_key_findings_final_report_D6.1.pdf
- Dykstra, P.A. & A.E. Komter (2006). Structural characteristics of Dutch kin networks In P.A. Dykstra, M. Kalmijn, A.E. Komter, T.C.M. Knijn & A.C. Liefbroer (eds.), *Family solidarity in the Netherlands* (pp. 21-41). Amsterdam: Dutch University Press.
- Engbersen, G. (2010). *Fatale remedies. Over de onbedoelde gevolgen van beleid en kennis*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Engbersen, G. & R. van der Veen (1992). De onbedoelde effecten van sociaal beleid. *Beleid & Maatschappij*, 5, 214-226.
- Entzinger, H. (2006). The parallel decline of multiculturalism and the welfare state in the Netherlands. In K. Banting & W. Kymlicka (eds.), *Multiculturalism and the welfare state: Recognition and redistribution in contemporary democracies* (pp. 177-201). Oxford: Oxford University Press.

- Esping-Andersen, E. (1999). *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Etzioni, A. (1993). *The spirit of community. Rights, responsibilities and the communitarian agenda*. New York: Crown Publishers.
- Gaalen, R. van & F. van Poppel (2009). Long-term changes in the living arrangements of children in the Netherlands. *Journal of Family Issues*, 30, 653-669.
- Goode W.J. (2003). Family changes over the long term: A sociological commentary. *Journal of Family History*, 28, 15-30.
- Hank, K. (2007). Proximity and contacts between older parents and their children: A European comparison. *Journal of Marriage and Family*, 69, 157-173.
- Hank, K. & M. Kreyenfeld (2003). A multilevel analysis of child care and women's fertility decisions in Western Germany. *Journal of Marriage and Family*, 65, 584-596.
- Hank, K. & K. Nuber (2009). Grandparents caring for their grandchildren: Findings from the 2004 Survey of Health, Ageing, and Retirement in Europe. *Journal of Family Issues*, 30, 53-73.
- Herlofson, K. & G.O. Hagestad (2012). Transformations in the role of grandparents across welfare states. In S. Arber & V. Timonen (eds.), *Contemporary grandparenting: Changing family relationships in global contexts* (pp. 25-51). Bristol: The Policy Press.
- Hoog, C. de (2003). *Opgaan, blinken, verzinken en uit de as herrijzen: Gezinnen, gezinssociologie en gezinsbeleid 1946-2003*. Oratie ter gelegenheid van de aanvaarding van de leerstoel Gezinsociologie, Wageningen Universiteit, 13 mei.
- Höllinger, F. & M. Haller (1990). Kinship and social networks in modern societies: A cross-cultural comparison among seven nations. *European Sociological Review*, 6, 103-124.
- Iacovou, M. & A. Skew (2010). *Household structure in the EU*. Eurostat Methodologies and Working Papers. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010
- Iacovou, M. & A.J. Skew (2011). Household composition across the new Europe: Where do the new member states fit in? Household structure in the EU. *Demographic Research*, 25, 465-490.
- Janssen, B. & W. Portegijs (2011). In A. Merens, M. van den Brakel, M. Hartgers & B. Hermans (red.), *Emancipatiemonitor 2011* (pp. 72-107). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Jong Gierveld, J. de, P.A. Dykstra & N. Schenk (te verschijnen). Living arrangements, intergenerational support types and older adult loneliness in Eastern and Western Europe. Special collection of *Demographic Research* (P.A. Dykstra, ed.).

- Kalmijn, M. & P.A. Dykstra (2006). Differentials in face-to-face contact between parents and their grown-up children. In P.A. Dykstra, M. Kalmijn, A.E. Komter, T.C.M. Knijn & A.C. Liefbroer (eds.), *Family solidarity in the Netherlands* (pp. 63-87). Amsterdam: Dutch University Press.
- Kalmijn, M., & C. Saraceno (2008). A comparative perspective on intergenerational support: Responsiveness to parental needs in individualistic and familialistic countries. *European Societies*, 10, 479-508.
- Kaptijn, R., F. Thomese, T.G. van Tilburg & A.C. Liefbroer (2010). How grandparents matter: Support for the cooperative breeding hypothesis in a contemporary Dutch population. *Human Nature*, 21, 393-405.
- Keck, W., P. Hessel & C. Saraceno (2009). *Database on intergenerational policy indicators: Methodological report*. Deliverable 1.2 for the FP-7 funded project "How demographic changes shape intergenerational solidarity, well-being, and social integration: A multilinks framework". <http://www.multilinks-project.eu/uploads/papers/0000/0016/technical-report-version-1-2.pdf>
- Knijn, T.C.M. & A.C. Liefbroer (2006). More than kind: Instrumental support in families. In P.A. Dykstra, M. Kalmijn, A.E. Komter, T.C.M. Knijn, A.C. Liefbroer & C.H. Mulder (eds.), *Family solidarity in the Netherlands* (pp. 89-106). Amsterdam: Dutch University Press.
- Kobrin, F. (1976). The primary individual and the family: Changes in living arrangements in the United States since 1940. *Journal of Marriage and the Family*, 38, 233-239.
- Kohli, M., M. Albertini & H. Künemund (2010). Linkages among adult family generations: Evidence from comparative survey research. In P. Heady & M. Kohli (eds.), *Family, kinship and state in contemporary Europe. Vol. 3. Perspectives on theory and policy* (pp. 225-248). Frankfurt: Campus.
- Komter, A. (2005). *Social solidarity and the gift*. New York: Cambridge University Press.
- Komter, A.E. & T.C.M. Knijn (2006). The strength of family ties. In P.A. Dykstra, M. Kalmijn, A.E. Komter, T.C.M. Knijn, A.C. Liefbroer & C.H. Mulder (eds.), *Family solidarity in the Netherlands* (pp. 107-122). Amsterdam: Dutch University Press.
- Korpi, W. (2000). Faces of inequality: Gender, class, and patterns of inequalities in different types of welfare states. *Social Politics*, 7, 127-91.
- Kullberg, J. (2010). Gepaste afstand: Over ruimtelijke nabijheid van ouders en kinderen. In A. van den Broek, R. Bronneman, V. Veldheer (red.), *Wisseling van de wacht: Generaties in Nederland* (pp. 181-204). Sociaal en cultureel rapport 2010. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Künemund, H. & M. Rein (1999). There is more to receiving than needing: Theoretical arguments and empirical explorations of crowding in and crowding out. *Ageing & Society*, 19, 93-121.

- Leeuw, E.D. de & J.J. Hox (1998). Nonrespons in surveys: een overzicht. *Kwantitatieve Methoden*, 19, 31-53.
- Leira, A. (2002). *Working parents and the welfare state: Family change and policy reform in Scandinavia*. New York: Cambridge University Press.
- Leira, A., C. Tobío & R. Trifiletti (2005). Kinship and informal support: care resources for the first generation of working mothers in Norway, Italy and Spain. In U. Gerhard, T. Knijn & A. Weckwert (eds.) *Working mothers in Europe: A comparison of policies and practices* (pp. 74-96). Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Leitner, S. (2003). Varieties of familialism: The caring function of the family in comparative perspective. *European Societies*, 5, 353-375.
- Lesthaeghe, R. & D. Meekers (1986). Value changes and the dimensions of familialism in the European community. *European Journal of Population*, 2, 225-268.
- Liefbroer, A.C. & C.H. Mulder (2006). Family obligations. In P. A Dykstra, M. Kalmijn, A.E. Komter, T.C.M. Knijn & A.C. Liefbroer (eds.), *Family solidarity in the Netherlands* (pp. 123-145). Amsterdam: Dutch University Press.
- Litwin, H. & C. Attias-Donfut (2009). The inter-relationship between formal and informal care: A study in France and Israel. *Ageing & Society*, 29, 71-91.
- Lyon, D. & M. Glucksmann (2008). Comparative configurations of care work across Europe, *Sociology*, 42, 101-118, 794-796.
- Manacorda, M. & E. Moretti (2006). Why do most Italian youths live with their parents? Intergenerational transfers and household structure. *Journal of the European Economic Association*, 4, 800-829.
- Mens, N. & C. Wagenaars (2009). *De architectuur van de ouderenhuisvesting: Bouwen voor wonen en zorg*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Mitchell, B.A. (2005). *The boomerang age: Transitions to adulthood in families*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Motel-Klingebiel, A., C. Tesch-Römer & H.-J. von Kondratowitz (2005). Welfare states do not crowd out the family: Evidence for mixed responsibility from comparative analyses, *Ageing & Society*, 25, 863-82.
- Oppelaar, J. & P.A. Dykstra (2004). Contacten tussen grootouders en kleinkinderen *Mens & Maatschappij*, 79, 264-286.
- Parsons, T. (1943). The kinship system of the contemporary United States. *American Anthropologist*, 45, 22-38.
- Portegijs, W., M. Cloin, I. Ooms & E. Eggink (2006). *Hoe het werkt met kinderen: Moeders over kinderopvang en werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Reher, D.S. (1998). Family ties in western Europe: Persistent contrasts. *Population and Development Review*, 24, 203-24.

- Remery, C. & A. van Doorne-Huiskes (2002). Vrouwen in hogere posities. De doelstellingen van het Meerjarenbeleidsplan Emancipatie nader beschouwd. In Y. Benschop & F. Dröes (red.), *Op de voet gevolgd: Gender en emancipatiebeleid* (pp. 21-34). Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Robila, M. (2004). Families in eastern Europe: Context, trends and variations. In M. Robila (Ed.), *Families in eastern Europe* (pp. 1-14). Contemporary perspectives in family research, vol. 5. Amsterdam: Elsevier.
- Ruggles, S. (2007). The decline of intergenerational coresidence in the United States, 1850 to 2000. *American Sociological Review*, 72, 964-989.
- Saraceno, C. (2008). Patterns of family living in the enlarged EU. In J. Alber, T. Fahey & C. Saraceno (eds.), *Handbook of quality of life in the enlarged European Union* (pp. 47-72). Oxford: Routledge.
- Saraceno, C. (2010). Social inequalities in facing old-age dependency: A bi-generational perspective. *Journal of European Social Policy*, 20, 32-44.
- Saraceno, C. & W. Keck (2010). Can we identify intergenerational policy regimes in Europe? *European Societies*, 12, 675-696.
- Savage, M. & R. Burrows (2007). The coming crisis of empirical sociology. *Sociology*, 41, 885-899.
- Savage, M. & R. Burrows (2009). Some further reflections on the coming crisis of empirical sociology. *Sociology*, 43, 762-772.
- Segalen, M. (2010). The modern reality of kinship: Sources and significance of new kinship forms in contemporary Europe. In P. Heady & M. Kohli (eds.), *Family, kinship and state in contemporary Europe. Vol. 3. Perspectives on theory and policy* (pp. 249-270). Frankfurt: Campus.
- Smits, A., R.I. van Gaalen & C.H. Mulder (2010). Parent-child coresidence: Who moves in with whom and for whose needs? *Journal of Marriage and Family*, 72, 1022-1033.
- Sociaal-Wetenschappelijke Raad (1996). *Nieuwe perspectieven voor de gezinssociologie*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- Stoop, I.A.L. (2005). *The hunt for the last respondent: Nonresponse in sample surveys*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Dissertatie Universiteit Utrecht.
- Stuifbergen, M. (2011). *Filial obligations today. Moral practice, perception and ethical theory*. Dissertatie Universiteit Utrecht.
- Takagi, E. & M. Silverstein (2006). Intergenerational coresidence of the Japanese elderly: Are cultural norms proactive or reactive? *Research on Aging*, 28, 473-492.
- Takagi, E. & M. Silverstein (2011). Purchasing piety? Coresidence of married children with their older parents in Japan. *Demography*, 48, 1559-1579.

- Therborn, G. (2004). *Between sex and power: Family in the world, 1900-2000*. London: Routledge.
- Timmermans, J. & E. Pommer (2008). Familiezorg. In P. Schabel, R. Bijl & J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid: Studies in sociale cohesie* (pp. 137-168). Sociaal en cultureel rapport 2008. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tomassini, C., K. Glaser, D. Wolf, M. Broese van Groenou & E. Grundy (2004a), Living arrangements among older people: An overview of trends in Europe and the USA. *Population Trends*, 115, 24-34.
- Treas, J. & P.N. Cohen (2007). Maternal coresidence and contact: Evidence from cross-sectional surveys. In A.H. Gauthier, C. Chu, & S. Tuljapurkar (eds.). *Allocating public and private resources across generations* (pp. 117-137). Dordrecht: Springer.
- Veen, R. van der, M. Yerkes & P. Achterberg (eds.) (2012). *The transformation of solidarity: Changing risks and the future of the welfare state*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Viazzo, P.P. (2010a). Family, kinship and welfare provision in Europe, past and present: Commonalities and divergences. *Continuity and Change*, 25, 137-159.
- Viazzo, P.P. (2010b). Macro-regional differences in European kinship culture. In P. Heady & M. Kohli (eds.), *Family, kinship and state in contemporary Europe. Vol. 3. Perspectives on theory and policy* (pp. 271-294). Frankfurt: Campus.
- Vriesema, I. (2011). 'Bros': voor 'broer en zus'. *NRC Handelsblad*, 10 november, p. 24.
- Wolfe, A. (1989). *Whose keeper? Social science and moral obligation*. Berkeley: University of California Press.
- Zijderveld A.C. (1998). *A theory of urbanity: The economic and civic culture of cities* (A.C. Zijderveld, Trans.). New Brunswick, NJ: Transaction Publishers. (Original work published 1983).